
De stad van de jaren negentig: postmoderne nederzetting?

J.P.L. Burgers

I believe we are coming to a watershed in western society: we are witnessing the end of the bourgeois idea (...) which has molded the modern era for the last 200 years.
Daniel Bell.

1. De stad en postmoderniteit

De samenleving van de jaren tachtig werd in belangrijke mate gekenmerkt door contradicties. Economische expansie ging samen met een aanhoudend hoog blijvende werkloosheid, verheven uitingen van kunst en cultuur verbonden zich met commercie, traditionalisme en fundamentalisme verschenen ten tonele naast trendy 'lifestyles', kunst en kitsch konden steeds minder van elkaar worden onderscheiden, maatschappelijke schaalvergroting ging gepaard met allerlei vormen van 'regionalisme'. Veel verder dan een bezwerende reactie op deze en andere tegenstellingen zijn we eigenlijk nog niet gekomen. We hebben er een etiket op geplakt: de 'postmoderne' samenleving, waardoor we er minstens begripmatig enige greep op lijken te hebben. De term 'postmodernisme' heeft wel iets van een collectieve mantra die ons, als we hem maar voldoende in gesproken en geschreven woord herhalen, houvast biedt.¹ Van de andere kant blijkt de term, juist door zijn onbegrensde karakter, in velerlei opzichten inspiratiebron te zijn voor een nieuwe wetenschappelijke doordenking van de samenleving. In dit artikel wil ik de vraag, of er momenteel sprake is van de opkomst van zoiets als een 'postmoderne stad', gebruiken als uitgangspunt voor een analyse waarin een aantal actuele stedelijke verschijnselen en processen in een socio-historisch perspectief op begrip wordt gebracht.

De verbinding tussen de discussie over moderniteit versus postmoderniteit en stedelijke ontwikkelingen ligt voor de hand. De steden in Europa waren de kraamkamers van de moderniteit. Zij vormden in de late Middeleeuwen de context waarin de klasse en het ethos zich ontwikkelden die zo'n dynamisch effect zouden hebben op de loop van de westerse geschiedenis en die van de wereld: de burgerij en haar nadruk op vrijwillige associatie en economische rationaliteit (vgl. Weber 1958).

In dit essay zal ik de these uitwerken dat de laat-twintigste-eeuwse stad in minstens twee opzichten van karakter is veranderd ten opzichte van de achttiende- en negentiende-eeuwse steden waarin de burgerlijke cultuur haar hoogtepunt bereikte. Enerzijds betreft dat een verandering in de mechanismen waar-

mee het sociale leven wordt beheerst: van opvoeding en beschaving naar fysieke inperking en sociaal-ruimtelijke uitsluiting. Anderzijds betreft dat een verandering in de waardering van kunst en cultuur: van uitingen van verfijnde smaak verheven boven de verplichtingen van het alledaagse leven naar consumptiegoederen verbonden met de markt en onderhevig aan de regels van de financieel-economische rationaliteit.

Mijn betoog begint met een aanduiding van de wortels van de burgerlijke cultuur in de laat-middeleeuwse steden in Europa. Vervolgens ga ik meer uitgebreid in op de achttiende- en negentiende-eeuwse stad waarin, zoals gezegd, de burgerlijke cultuur tot volle wasdom kwam. Van bijzonder belang daarbij is de wijze waarop daarin gepoogd wordt de stedelijke massa te disciplineren in termen van culturele verheffing. Ik sluit deze bijdrage af met het summier aanduiden van enkele macro-sociale ontwikkelingen die in dit verband van belang lijken en daardoor aanknopingspunten zouden kunnen zijn voor verder onderzoek naar stedelijke veranderingsprocessen.

2. De stad als burgerlijke nederzetting

Wanneer de stad als burgerlijke nederzetting wordt opgevat, is het nodig het begrip 'burgerlijk' nader te specificeren. Het gaat immers om een van die termen die aan een zodanige betekenisinflatie onderhevig zijn geweest, dat zij op zichzelf alles, en dus niets meer zeggen. Hier wil ik de term gebruiken als aanduiding van de maatschappelijke klasse die in middeleeuws Europa verbonden was met de steden die tijdens de elfde en twaalfde eeuw weer begonnen op te komen. Deze klasse was de drager van de specifieke mentaliteit die zo'n vruchtbare voedingsbodem voor de kapitalistische produktiewijze zou blijken te zijn. Marc Bloch (1961) en Max Weber² (1958) hebben al in een vroeg stadium op dit aspect gewezen; Braudel (1987: 503) merkt zonder omhaal van woorden op dat kapitalisme en steden in het Westen op hetzelfde neer kwamen. De verbinding van de burgerij met de stad is niet louter een sociologische reconstructie maar was ook voor de tijdgenoten een onmiskenbaar feit (Bloch 1961: 353 e.v.). Er is discussie mogelijk over de vraag in hoeverre er sprake was van een als 'princiepief' te kenmerken verschil tussen stad en platteland in de Middeleeuwen; de Franse mediaevist Le Goff bij voorbeeld betwijfelt de juistheid van het beeld van stedelijk eilanden in een feodale oceaan (Le Goff 1987: 365). Princiepief of niet, het verschil met de omringende feodale samenleving moet in eerste instantie vooral in politieke en economische zin worden gedeut. Politiek belangrijk is de conceptie van de vrije associatie van burgers als gelijken versus de hiërarchische eedgenootschap van leenheer en vazal. Economisch is van belang dat het open systeem van de markt in de steden staat tegenover de gesloten, zelfvoorzienende feodale heerlijkheden waar heer en boer binnen de grenzen van hun

domein hun economische behoeften bevredigden (Le Goff 1987: 309). In termen van cultuur is er in zoverre continuïteit dat vroomhoeve en stad met elkaar overeen kwamen voor wat betreft de religieuze doordrenking van het maatschappelijke leven. Van de andere kant is het natuurlijk duidelijk dat de grote verschillen in politieke en economische oriëntatie tussen stedelijke en feodale samenleving uiteindelijk ook gepaard moesten gaan met culturele transformatieprocessen. Dat de Reformatie en de kapitalistische produktiewijze met elkaar verbonden zijn is een wijd verbreid inzicht, discussie is er alleen over de specifieke aard van deze relatie.³

De stad was ook een veste die bescherming bood tegen de andere standen: de boeren enerzijds en de adel en de met wereldlijk bestuur belaste geestelijkheid anderzijds. Conflicten tussen stedelingen en boeren waren in zekere zin niets nieuws: net zoals de kasteelheer voortdurend genoodzaakt was de ophaalbrug omhoog te halen teneinde zich veilig te stellen voor opstandige en vaak uitgehongerde boeren, moesten ook de stedelingen zich achter hun stadspoort verschansen om zich diezelfde boeren, die ook door hen schaamteloos werden uitgebuit (vgl. Le Goff 1987: 370), van het lijf te houden. Aan de andere kant was er het conflict met de adel en de geestelijke wereldlijke heersers. Ook in dit opzicht bood de stad de mogelijkheid tot verschansing. Vooral deze tegenstanders van de stedelijke burgerij maakten de steden tot plaatsen waar, lang voordat het nationalisme op het toneel van de wereldgeschiedenis zou verschijnen, gevoelens van patriotisme en lokale trots ontstonden (vgl. Braudel 1987: 501) en waardoor zij beslist meer waren dan de louter economisch-instrumentele eenheden waarvoor sommige auteurs ze houden (zoals Olsen 1988: 14⁴).

De betekenis van de vrije associatie van burgers kan als politiek emancipatoir principe nauwelijks overschat worden; het vervult een legitimerende functie tot in onze dagen. Aan de andere kant moeten we ervoor waken het gemeenschapskarakter dat verbonden was met de middeleeuwse stad te romantiseren, hetgeen zowel in de sociale wetenschappen als de architectuur en stedenbouwkunde is gebeurd.⁵ Ook in de middeleeuwse steden was er sprake van grote ongelijkheid tussen verschillende bevolkingsgroepen. Maatschappelijk boven zowel als onder de laag van de burgers die in het gildensysteem waren georganiseerd, tekenden zich bevolkingscategorieën af die tamelijk bedreigend waren voor dat gildensysteem. De burgerij viel uiteen in een vermogend deel – de *popolo grasso* – en een armer deel – de *popolo minuto*. Een onderscheid dat grotendeels samenviel met dat tussen handel en handarbeid, tussen een markt oriëntatie op bovenlokaal niveau en een op lokaal niveau. Deze maatschappelijke ongelijkheid vroeg in verschillende opzichten om sociale beheersing. Zo ontstonden tussen verschillende facties van de stedelijke burgerij vaak ernstige conflicten betreffende het lokale bestuur of bovenlokale, politieke loyaliteiten die het nodig maakten dat de burgerlijke bovenlaag zich in sommige gevallen – vgl. de Tos-

caanse steden – terugtrok in woongebouwen die op ridderlijke fortificaties leken. Aan de andere kant was er aan de onderkant van de middeleeuwse stedelijke samenleving een laag van verschoppelingen: leprozen, speellieden, rondtrekkende kooplieden, joden, vreemdelingen in het algemeen (vgl. Le Goff 1987: 393 e.v.). Het waren groeperingen die angst inboezemden, om reglementering vroegen maar tegelijk ook als object fungeerden van dienstbetoon en barmhartigheid.

Een minder vaak benadrukt, maar daarom niet minder belangrijk onderdeel van het burgerlijk culturele programma dat we al in de middeleeuwse steden aantreffen, is de doelbewuste en actieve acquisitie van cultuur en beschaving. De burgerij lijkt aan een cultureel minderwaardigheidscomplex te lijden en zich als een parvenu genoodzaakt te voelen materiële welvaart aan te vullen, te legitimeren met fijne smaak en goede zeden. In dit opzicht heeft de burgerij inderdaad wel iets van een klasse van ‘culturele roofridders’ zoals Verschaffel (1988) suggereert; adel en klassieke oudheid dienen als de schatkamers waaruit naar hartelust geput kan worden. Imitatie van en vereenzelving met de adel kan niet beter geïllustreerd worden dan aan de hand van de geschiedenis van de Medici, die van koopmansgeslacht tot groothertogen van Toscane werden. In dezelfde streek vinden we voorbeelden te over van de wijze waarop materiële objecten uit de hellenistische cultuur als embleem van de beschaafde burgerij dienden.

3. Achttiende- en negentiende-eeuwse urbanisering: mogelijkheden en bedreigingen

De periode van de politiek-economisch zelfstandige steden in de Middeleeuwen zou globaal genomen⁶ maar van beperkte duur zijn; uiteindelijk zouden de steden het moeten afleggen tegen de nationale staten. Het zou in Europa tot het eind van de achttiende eeuw duren voordat de burgerij zich meester begon te maken van deze institutie. Aan de andere kant bleven steden ook niet het exclusieve territorium van de burgerij. Zoals Sjoberg (1960) overtuigend heeft laten zien, hebben elites om uiterst instrumentele redenen over het algemeen een urbaan karakter; de Europese adel vormt op deze regel geen uitzondering. Belangrijk in dit verband is evenwel dat de steden, ook nadat zij hun politiek-maatschappelijk zelfstandige status verloren hadden, hun burgerlijk karakter in een zeker opzicht behielden en zelfs versterkten. Dat geldt voor de economische functie van de stad als plaats van productie en allocatie en voor de stad als plaats waar de burgerlijke cultuur, of althans de materiële manifestatie daarvan, steeds dominantier werd.⁷

De onstuitbare opmars van de kapitalistische produktiewijze en de technologische ontwikkelingen die daar het gevolg van waren, leidden tot de groei van de steden. In de achttiende eeuw betrof dat vooral de enige twee Europese metro-

polen van die tijd – Londen en Parijs – in de negentiende eeuw is er sprake van een regelrechte urbane explosie, waarbij een snelgroeiend deel van de bevolking van de westerse samenleving in een stedelijke omgeving terecht komt. Deze stedelijke groei creëerde zowel mogelijkheden als bedreigingen.

De voortdurend uitdijende stedelijke bevolking vertegenwoordigde een economisch potentieel waaraan te verdienen was, zij het dat het geringe bestedingspeil dat karakteristiek was voor veel nieuwe stedelingen daaraan bepaalde voorwaarden stelde. Met name voor ondernemers in de detailhandel lagen er hier mogelijkheden door te mikken op het aanbieden van produkten met een lage prijs, een geringe winstmarge en een hoge omzetsnelheid. Het is niet toevallig dat de warenhuizen – waarvoor deze voorwaarden het uitgangspunt vormen – in de negentiende eeuw tot bloei zouden komen.

Mogelijkheden waren er ook op cultureel gebied. De sterke groei van de achttiende- en negentiende-eeuwse steden maakte ruimtelijke uitleg noodzakelijk; de burgerij kon in de architectonische en ruimtelijke vormgeving van de stedelijke uitbreidingen haar culturele opvattingen op uiterst tastbare wijze manifesteren. De zoektocht naar geschikte ruimtelijke uitdrukkingsvormen, die is terug te voeren op de behoefte van de burgerij om te getuigen van cultureel besef, is bij voorbeeld duidelijk af te lezen van de uitbreiding van negentiende-eeuws Wenen. Schorske (1981) wijst in zijn prachtige boek over *fin-de-siècle* Wenen op de verschillende inspiratiebronnen die een rol speelden bij de aanleg van de beroemde Ringstraße; een stedenbouwkundig project ontworpen voor de stedelijke elite door inmiddels geprofessionaliseerde ontwerpers en vooral bedoeld als culturele zelfprojectie van de burgerij: 'In the new Ringstraße development, the third estate celebrated in architecture the triumph of constitutional *Recht* over imperial *Macht*, of secular culture over religious faith. Not palaces, garrisons, and churches, but centers of constitutional government and higher culture dominated the Ring. The art of building, used in the old city to express aristocratic grandeur and ecclesiastical pomp, now became the communal property of the citizenry, expressing the various aspects of the bourgeois cultural ideal in a series of so-called *Prachtbauten*...' (Schorske 1981: 26). Voor de architectonische vorm moest een beroep worden gedaan op de historie, die bij voorbeeld inspireerde tot classicistische vormen. Het gezochte karakter van de architectuur van het burgerlijke Wenen is prachtig onder woorden gebracht door Olsen die, in navolging van Schorske, in de Ringstraße de triomf ziet van de liberale bourgeoisie, maar tegelijkertijd moet constateren dat '... that great street makes almost exclusive use of architectural forms drawn from an age when Despotism did not even pretend to be enlightened.' (Olsen 1988: 15).

Aan de andere kant, en dat is de reden waarom Schorske spreekt van de geboorte van het modernisme in het bouwen, werden ook heel rationeel-moderne principes ingezet, zoals bij voorbeeld de aandacht voor rentabiliteit en transport

als richtinggevende stedenbouwkundige principes (Schorske 1981: 79). Het betreft hier een belangrijke ontdekking van de burgerlijke stedenbouw in de negentiende eeuw: stedelijke infrastructurele voorzieningen kunnen lucratief zijn en als investering worden beschouwd die zich op den duur terug betalen. De gebouwde omgeving werd door dit inzicht 'gecommodificeerd', tot koopwaar gemaakt en uitgedrukt in termen van exploitatie en rentabiliteit. Dit verschijnsel manifesteerde zich niet alleen in de woekerhuren die gevraagd konden worden in een situatie met een grote druk op de woningmarkt, maar ook in inrichtingsplannen gericht op het bevorderen van de commerciële potenties van de stad.

Hoe sterk de exploitatie en commodificatie van de ruimtelijke omgeving zich ook doorzetten, economische rentabiliteit werd, net als in de middeleeuwse steden, in veel gevallen verenigd met zowel het geven van uitdrukking aan culturele noties als de neiging het sociale leven in de onoverzichtelijke stedelijke situatie te beheersen. Een typerende ontwikkeling in dit verband is de opkomst van de passage, de stedenbouwkundige vorm voor de detailhandel in de eerste helft van de negentiende eeuw (vgl. Geist 1978: 12). Hier wordt door middel van aaneengeschakelde private ruimtes een openbaar gebied gecreëerd met optimale voorwaarden voor het winkelende publiek. Door gebruik te maken van moderne materialen als ijzer en glas ontstaat een binnenruimte waarin de natuurlijke elementen geen hinderpaal meer zijn voor het consumeren. De attractie van de passage bestaat voorts uit de onmiddellijke nabijheid van verschillende branches; het verblijf in een passage wordt daarmee een genoegen op zichzelf, een omstandigheid die bevorderlijk wordt geacht voor de omzet. Maar in tegenstelling tot wat Walter Benjamin (1983) in sommige aantekeningen voor zijn ambitieuze passagestudie lijkt te veronderstellen, kunnen passages bezwaarlijk worden beschouwd als louter de uitdrukking van de wil commerciële begeerte op te wekken bij de consument. De passage bood ook de mogelijkheid tot culturele manifestatie. Geist (1978: 83) wijst op het in de architectuurgeschiedenis veelvuldig voorkomende verschijnsel dat een met een specifieke maatschappelijke groep verbonden vorm door een volgende, emanciperende groepering wordt overgenomen. En zoals bij voorbeeld de christenen de basilica tot kerkgebouw maakten, zo nam de negentiende-eeuwse burgerij de arcades, zoals die in de bouw van de adellijke paleizen waren toegepast, over in haar passages. Maar er is meer. De angst voor de stedelijke onderlaag die we al tegenkwamen in de middeleeuwse stad, was door de grote instroom van migranten in de achttiende en negentiende eeuw sterk toegenomen. De stedelijke massa was een bron van smetangst, niet alleen in fysiek opzicht, maar ook in politieke en morele zin (vgl. Brunt 1989b). Deze angst voor het ongeordende stedelijke leven is ook terug te vinden in de ruimtelijke vorm van de passage. Het gaat immers om een poging de stedelijke buitenruimte om te toveren in een interieur, een stedelijke huiskamer, veilig en met huiselijk comfort uitgerust: in de passages wordt voor het

eerst geëxperimenteerd met buitenverlichting. Om met Walter Benjamin (1983: 512) te spreken: in de passage treedt het huislijke interieur als het ware naar buiten: 'Passagen sind Häuser ohne Gänge, welche keine Außenseite haben...' (Benjamin 1983: 513). Huiselijkheid – bij uitstek een burgerlijke waarde (vgl. Burgers 1989a) – wordt niet alleen geprojecteerd op de burgerlijke woning maar ook op de stad als geheel. Het is niet toevallig dat in het tijdperk van de passage ook het utopisch ideaal ontstaat van de stad als één grote harmonische en geordende binnenruimte; in die zin is de parallel tussen de passage en Fourier's 'falanstère' zoals Benjamin (1983) die trekt, niet vergezocht. De passage is niet alleen een herbergzame ruimte, zij is ook exclusief, want het trefpunt van de stedelijke bovenlaag: 'Dieses Publikum, in dessen Dienst sich die Passagen stellen, fühlt sich am wohlsten in dem künstlichen Licht der Theaterfoyers, der Cafehausterrassen, der weiträumigen Restaurants und Bars und unter den Glasdächern der Passagen – in dieser illusionistischen Sphäre einer gebauten, dschungelhaften Stadtwirklichkeit unter Glas, die die Natur ersetzt.' (Geist 1978: 33).⁸

De passages kennen een relatief korte bloeiperiode. En alweer is daarvoor de dynamisering bepalend van de steeds maar uitdijende stedelijke economie. De passage verliest terrein aan het warenhuis, dat weliswaar ook gekenmerkt wordt door de aanwezigheid van verschillende branches in één binnenruimte, maar van de passage verschilt voor wat betreft het exclusieve en elitaire karakter van het winkelende publiek.⁹

De beheersing van de aanzwellende stedelijke massa, zowel in economische als sociale zin, vraagt, naarmate de negentiende eeuw voortschrijdt, om ingrijpender maatregelen. De reconstructie van Parijs onder Haussmann vanaf het midden van de vorige eeuw is daarop het zelfbewuste antwoord. Ook hier weer vinden we een mengsel van motieven terug: naast sociale beheersing aandacht voor rentabiliteit en culturele vormwil. Onder Haussmann, zo stellen Castex e.a. (1984: 14), wordt de stad beheerd als een kapitalistische onderneming; in een periode van vijftien jaar loopt het bedrag dat de stad in dit project investeert op van 20 naar 200 miljoen francs. Maar naast rentabiliteitsoverwegingen zijn er andere: culturele en 'technische'. Via een doorbrakenbeleid wordt niet alleen het gesloten bouwblok opengebroken en de stad 'doorspuikbaar' gemaakt (De Klerk 1980) waardoor barricadering door het gepeupel wordt tegengegaan, maar tegelijk ook ruimte geschapen voor monumentale classicistische gebouwen – vgl. bij voorbeeld de Opéra van Garnier, die in 1875 werd voltooid.

De technische motieven, zoals Castex e.a. (1984: 18) ze aanduiden, hebben eerst en vooral betrekking op het bieden van een plaats voor nieuwe voorzieningen, gedeeltelijk ook met een hygiënisch karakter: rioleringen, waterleidingen, ziekenhuizen, slachthuizen e.d. (Castex, J., J.-Ch. Depaule en Ph. Panerai 1984: 22). In deze periode komen de typisch stedelijke voorzieningen op die in dienst staan van de reproductie van arbeidskracht zoals dat in marxistische ter-

men heet: huisvesting voor de arbeiders, scholen, gezondheidsinstellingen. Instellingen die, in de visie van Michel Foucault, gericht zijn op disciplineren en surveillance: moderne technieken van sociale beheersing waarbij ook ruimtelijke inrichting en vormgeving een belangrijke rol spelen. We zijn hier uitgekomen op een uiterst typerend kenmerk van de burgerlijke cultuur.

4. Disciplineren en verheffing van de stedelijke massa

De burgerij heeft zich vanaf de achttiende tot diep in de twintigste eeuw als maatschappelijke klasse geprofileerd door haar omgang met de maatschappelijke onderlaag, het stedelijke proletariaat. Deze bijzondere verhouding is zowel te verklaren uit de produktiewijze die de burgerij ontwikkelde en de specifieke inrichting van het arbeidsproces die daaruit voort kwam, als uit haar bijzondere, als bewust te duiden verhouding met cultuur.

Sociale beheersing van de maatschappelijke onderlaag door de elite is van alle tijden en plaatsen. De burgerij is echter in historisch-sociologisch opzicht in zoverre bijzonder, dat zij, in vergelijking met de maatschappelijke bovenlaag in voorindustriële samenlevingen, een nieuwe strategie introduceert met betrekking tot de lagere klassen: het direct en minutieus manipuleren van hun dagelijks leefpatroon. Dat geldt zowel voor de inrichting en vormgeving van de arbeidssituatie als voor de tijdsbesteding buiten de directe sfeer van de productie.

Giddens (1981) heeft met name aandacht besteed aan de veranderende wijze waarop in industriële samenlevingen wordt omgegaan met menselijke arbeidskracht. In voorindustriële samenlevingen geeft de dreiging met fysiek geweld uiteindelijk de doorslag bij de mate van effectiviteit van economische exploitatie. Macht is hier absoluut in de zin van despotisch, maar niet totalitair: de maatschappelijke bovenlaag plukt weliswaar schaamteloos en overvloedig de vruchten van het arbeidsproces, maar bemoeit zich zelden in directe zin met de wijze waarop dat is ingericht. In dat opzicht heeft de elite geen enkele band met de maatschappelijke groeperingen die zij beheerst of regeert. De ridder zou afbreuk hebben gedaan aan zijn status als hij zich zou hebben beziggehouden met de wijze waarop de boer zijn land bewerkt. De afwezigheid van directe bemoeienis met de inrichting van het dagelijks leven gold ook de tijd die overschoot op het productieproces in enge zin. De edelman kwam niet op het idee dat zijn manier van doen, als maatschappelijk vrijgestelde, een voorbeeldfunctie voor de lagere klassen zou moeten hebben. Verschillen tussen de standen werden als verschillen tussen soorten beschouwd, dat wil zeggen: onoverbrugbaar. De rol die was weggelegd voor de bevolking bij culturele manifestaties van de maatschappelijke bovenlaag, was die van een in bewondering toezienend publiek als achtergrond voor de representatie van de macht (vgl. Habermas 1980).

In deze situatie zou, met name in de achttiende en negentiende eeuw, veran-

dering komen. De burgerij, als nieuwe maatschappelijke bovenlaag, gaat zich gedetailleerd bezighouden met zowel de inrichting van het arbeidsproces als met de besteding van wat vrije tijd gaat heten. Giddens (1981) wijst erop dat arbeid in de industriële samenleving wordt 'gemanaged': inrichting en vormgeving van arbeidshandelingen worden geanalyseerd, gedifferentieerd en gemanipuleerd. De fabrieksmatige productie vergt een organisatiegraad en -complexiteit die de individuele werker zelf nauwelijks meer overziet; Marx' conceptie van de vervreemding van arbeid heeft betrekking op dit aspect. De individuele taakvervulling vergt scholing en training die van buiten het milieu van de werkers zelf worden aangedragen en opgelegd. Foucault (1977: 137) spreekt hier van 'disciplineren' en wijst erop dat het daarbij gaat om een strategie die niet alleen minder bruut en kostbaar is vergeleken met de gewelddadige toeëigening van arbeidskracht via bij voorbeeld slavernij, maar nog effectiever in termen van opbrengst bovendien.

Maar niet alleen in de sfeer van de arbeid vindt het proces van disciplineren ingang, ook daarbuiten zet het sterk door, met name met betrekking tot maatschappelijke randgroepen enerzijds en de vrijetijdsbesteding van stedelijke arbeiders anderzijds.

Foucault (1977: 199) wijst erop dat in de negentiende eeuw de vorm van sociale beheersing van wat onmaatschappelijke elementen gaan heten, verandert van louter sociaal-ruimtelijke uitsluiting in een soort van quarantaine waarbij gestreefd wordt naar resocialisatie. Bedelaars, vagebonden, criminelen, geestelijk gestoorden worden niet louter meer ruimtelijk afgescheiden van de rest van de samenleving zoals dat voorheen het geval was, maar onderworpen aan een regime van training en therapeutisch ingrijpen om uiteindelijk weer als normale¹⁰ maatschappelijke individuen te kunnen functioneren. Zelfs de ruimtelijke vorm en inrichting van de plaatsen en gebouwen waar deze opgave wordt uitgevoerd, wordt daar meer en meer op afgestemd; het is volgens Foucault niet toevallig dat gevangenissen, ziekenhuizen, scholen en arbeiderswoningen architectonisch zo veel op elkaar lijken. Architectuur heeft de macht om te disciplineren: stenen kunnen mensen gehoorzaam maken, zoals hij het treffend formuleert (Foucault 1977: 172).¹¹ Walvin (1987: 51) schetst de gevolgen voor het alledaagse leven in negentiende-eeuws Engeland: '... Victorians became gradually accustomed to working in large buildings and to institutional experiences...'

Onmaatschappelijkheid heeft voor de burgerij een aantal gradaties. Behalve de maatschappelijke randgroeperingen vertonen ook de meer aangepaste arbeiders zorgwekkende gedragingen. Die worden vooral ontplooid op het gebied van de vrije tijd: de wijze waarop men leeft in de private ruimte van de woning en hoe men zich vertreedt in de openbare sfeer. Dorothy George (1976: 129) wijst op de afschuw die geïmmigreerde Ieren in achttiende- en negentiende-eeuws Londen opwekten door hun wooncultuur, waarin het als volstrekt nor-

maal beschouwd werd varkens in de woning te houden. Het beschavingsoffensief dat de burgerij ontwikkelde ten aanzien van het wonen van de arbeider neemt in deze periode een aanvang.¹² De angst voor bepaalde vormen van vrijetijdsbesteding kent vele facetten. Belangrijk is de huiver voor de vorming van massa's, zoals die bij voorbeeld optreedt bij vrijetijdsactiviteiten als het bezoeken van voetbal- en bokswedstrijden en kermissen (Walvin 1987: 68). Een andere bron van angst was de kroeg en het daarmee verbonden drankmisbruik die het moreel van de arbeidende klasse zouden ondermijnen (vgl. Jansen 1976: 227 e.v.). Ook hier werd een soort van twee-sporenbeleid ontwikkeld: er werden zowel instituties gecreëerd die observeerden en surveilleerden – vgl. het ontstaan van een min of meer geprofessionaliseerd politieapparaat, het sociaalwetenschappelijke inventariseren van de 'gevaarlijke' klassen en hun gedrag – als instellingen die poogden veranderingen teweeg te brengen in het gedrag van de lagere klassen. In dit verband werd – hoe zou het ook anders kunnen gegeven het ethos van de burgerij – met name gemikt op activiteiten in de sfeer van de cultuur. Meller (1976: 125), die deze strategie voor de stad Bristol beschrijft, wijst in dit verband op het geven van lezingen, het organiseren van spellingswedstrijden, muzikale manifestaties e.d. Steeds meer werd dit soort van activiteiten geïnstitutionaliseerd, aanvankelijk via particuliere initiatieven, vervolgens ook steeds meer via de stedelijke overheid. Meller (1976: 120) wijst erop dat aan het begin van deze eeuw, aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, er in dit opzicht in ieder geval in Engeland sprake was van een geïntegreerd geheel van educationele, recreatieve en culturele voorzieningen op gemeentelijk niveau en citeert T.C. Horsfall, pleitbezorger van de 'town-planning'-beweging en president van de 'Citizen's Association' van de stad Manchester, die helder onder woorden bracht wat de achterliggende visie was: 'The town of the future (...) must, by means of its schools, its museums, and galleries, its playgrounds, parks and gymnasia, its baths, its wide, tree-planted streets and the belt of unspoilt country which surround it, bring all inhabitants in some degree under the best influences of all regions and all stages of civilization, the influences of which, but not the best influences, contribute, and have contributed, to make our towns what they are.' Dat de socialistische beweging in dit opzicht burgerlijke trekken heeft, is niet alleen af te lezen van het feit dat haar voormannen een onmiskenbare burgerlijke achtergrond hadden, maar ook van het feit dat uit deze, in zekere zin onverdachte hoek eisen werden gesteld met betrekking tot de culturele vorming en participatie van de arbeidersklasse (vgl. Meller 1976: 135). Ook in nieuwe concepties van stedenbouwkundige aard die aan het eind van de vorige eeuw in overvloed werden geconcipeerd en vaak gekenmerkt werden door socialistische trekken – met name in de vorm van collectief grondbezit en een gemeenschappelijke, economische exploitatie – waardoor zij een uitdaging vormden voor de commodificatie van de fysieke omgeving, is te

gelijktijd het uiterst burgerlijke streven naar overzichtelijkheid en orde en de opdeling van de stedelijke massa gematerialiseerd.¹³ Tot diep in deze eeuw, bij voorbeeld ten onzent in de naoorlogse wijkgedachte, vinden we het streven naar overzichtelijke, lokale gemeenschapsvorming terug.

5. De laat-twintigste-eeuwse stad: 'target-hardening' en de rentabiliteit van de cultuur

In het voorgaande heb ik de kern van de burgerlijke stad geduid als verstrengeling van economische exploitatie, sociale disciplineren en de zelfbewuste manifestatie van kunst en cultuur. Als er, zoals in de aanhef van dit artikel is gesuggereerd, sprake zou zijn van een ontwikkeling in de richting van een postmoderne, in de zin van postburgerlijke stad, dan moet die logischerwijs ook uitgedrukt kunnen worden in termen van een gewijzigde inhoud van en onderlinge verhouding van de genoemde drie elementen. Zo benaderd lijkt er minstens in twee opzichten sprake van een verandering. Op de eerste plaats kan er met betrekking tot de beheersing van het stedelijk leven een verschuiving worden gesignaleerd van opvoeding, civilisering, disciplineren naar mechanisch-fysieke sturing, beveiliging en 'target-hardening'. Op de tweede plaats lijkt het er steeds meer op dat cultuur het aura, haar door de burgerij omgeven, in een snel tempo kwijt raakt. Beide ontwikkelingen zal ik in het volgende kort omschrijven en, in een afsluitende paragraaf, sociologisch proberen te duiden.

Opvallend aan de inrichting van het stedelijk leven is dat het maatschappelijk verkeer steeds meer wordt gekanaliseerd via fysieke installaties en/of richtlijnen met een louter negatief geformuleerd karakter en dat steeds minder een beroep wordt gedaan op verinnerlijkte waarden en normen van sociabiliteit, wederzijds begrip, rationaliteit, kortom: burgerlijke verantwoordelijkheid. Sprekend is de ontwikkeling in het verkeer in de bebouwde kom waarin het verkeersbord met daarop een bepaalde maximumsnelheid aan functie heeft verloren ten gunste van de verkeersdrempel van allerlei soort en maat. Is het verkeersbord een symbool dat een appèl doet op de automobilist om zich te houden aan een redelijk te achten snelheid in een gebied met veel voetgangers, het plaatselijk verhoogde wegdek heeft iedere verwijzende functie verloren: het negeren van de bedoeling die ermee verbonden is, heeft een auto zonder bodem tot gevolg. Het verzoek ergens niet te parkeren is in toenemende mate vervangen door het aanbrengen van obstakels die parkeren fysiek onmogelijk maken. Overtredingen die gemaakt worden op plekken waar het wel mogelijk is te parkeren, worden niet alleen meer bestraft via de omweg van een formulier waarop vermeld de omvang van de boete en hoe die te voldoen, maar in toenemende mate ook door wielklemmen aan te leggen en auto's weg te slepen naar meestal ver weg gelegen terreinen.

Niet alleen in het verkeer komen we deze ontwikkeling tegen. In winkels en vele andere openbare gelegenheden controleren alarmeringsinstallaties of we wat we mee nemen wel hebben betaald; het symbolische alziende oog van God is vervangen door dat van de alles registrerende elektronische apparatuur die niet op termijn, maar onmiddellijk tot afrekening dwingt. Beveiliging beperkt zich niet tot openbare en semi-openbare gebouwen maar strekt zich ook steeds meer uit tot de sfeer van de individuele private woningen: rolluiken, zwaailichten, sirenes, videocamera's en het betere hang- en sluitwerk moeten indringers weren. Barricadering van eigen huis en haard is een nagenoeg algemeen verschijnsel geworden. Brunt (1988: 137 e.v.) beschrijft dit fenomeen beeldend voor Amsterdam waar de zogenaamde 'kleine' criminaliteit in verschillende opzichten grote gevolgen heeft. 'Zo valt op verschillende plaatsen in de Nieuwmarktbuurt te constateren dat hekken, deuren, ramen, en zelfs balkons met behulp van rollen prikkeldraad zijn gebarricadeerd. (...) Aan tal van voorgevels zijn de ouderwetse spionnetjes verdwenen, om plaats te maken voor de 'intercom' en het 'spiekgatje': deuren gaan niet meer open voordat de bewoner zich heeft vergewist van wie er naar binnen wil. Waar het maar enigszins kan is de voordeur trouwens met – soms elektronisch te bedienen – traliwerk van de openbare weg afgezonderd. En datzelfde geldt voor andere deuren en ramen; zonder een zware verzegeling met smeedijzeren hekwerken lijkt menig huis rijp voor plundering'.

Ook in de omgang met de maatschappelijke onderlaag lijkt de tendens tot socialisering en disciplineren te verdwijnen. 'Problematische' bewoners worden niet langer ondergebracht in woonscholen waarin zij vertrouwd worden gemaakt met de burgerlijke idealen van orde en netheid (vgl. Dercksen en Verplanke 1987), maar meer of minder bewust ruimtelijk uitgeselecteerd en geconcentreerd. Wat voor hen geldt, geldt ook voor de crimineel: het lijkt steeds minder te gaan om maatschappelijke rehabilitatie dan om het weren van lastige elementen. Dat is ook een van de redenen dat de aandacht in de sfeer van misdrijven verschuift van de dader naar het slachtoffer. In een zeker opzicht lijken we terug te gaan naar de middeleeuwse samenleving zoals Foucault (1977) die beschrijft: lastige groeperingen worden op- of uitgesloten, maar niet aan (her)opvoeding onderworpen. Groepen en activiteiten in en dichtbij de criminele sfeer of anderszins overlast veroorzakend, zoals prostitutie, seksshops, drugsdealers en -gebruikers, gokhallen, bepaalde horecavoorzieningen, lijken van objecten van een moreel getint bestrijdingsbeleid tot technische vraagstukken van 'containment' te zijn geworden. Dat blijkt bij voorbeeld overduidelijk uit de eerste 'leefmilieuverordening' die de gemeente Amsterdam in oktober 1988 vaststelde. Doelstelling was het Rembrandtplein en omgeving beter te beschermen, onder andere door 'seksinrichtingen' en automatenhallen op hun toenmalige locaties te 'bevrozen' (Van Beek en De Meijere 1989).

In recente literatuur over criminaliteit en sociale controle lijkt de vraag inmiddels minder van belang welke de functie van bestraffing achteraf is voor de delinquent, maar veeleer in welke mate strenge straffen de gewone burgers van misdaad afhouden (vgl. Nentjes 1987).

Ook in bepaalde recente rechterlijke vonnissen zien we traditionele, voorburgerlijke mechanismen in moderne vorm terugkomen. Het zogenaamde straatverbod dat vooral in gevallen van 'relatieproblematiek' tussen ex-partners en/of aanrandingen en verkrachtingen (Hes en Van Ringen 1986) wordt opgelegd¹⁴, is in zekere zin een contemporaine vorm van verbanning, een manier van straffen die in traditionele samenlevingen belangrijk was (vgl. Fustel de Coulanges 1980). Ook in dit geval staat het weren van overlast centraal en lijkt de optie van veranderbaarheid van mentaliteit en gedrag van de delinquent opgegeven. De recente rampen in met onverwoesbaar hekwerk 'beveiligde' voetbalstadions illustreren op een nog andere en nogal navrante wijze de belangrijke rol van fysieke beheersingsmiddelen.

De tweede verandering die van belang is, betreft de opwaardering van consumptief gedrag in de vrije tijd en, daarmee samenhangend, een verschuiving met betrekking tot de plaats en betekenis van kunst en cultuur. Ook in dit geval lijkt er sprake van een postburgerlijke ontwikkeling. Immers, aan de ene kant verschuift in het contemporaine maatschappelijke ethos de nadruk van de vorming van sociale identiteit middels professionele vaardigheden en carrière naar consumptief gedrag in de vrije tijd. Aan de andere kant worden kunst en cultuur, die zo lange tijd moesten getuigen van de beschaving en goede smaak van de burgerij en daardoor een haast sacrale betekenis kregen, in een snel tempo commercieel aangeboden en financieel uitgebaat.

In de meest recente literatuur over de stad wordt benadrukt dat zij in plaats van een produktiemilieu, een consumptiemilieu is geworden. De term 'pretstad' is al gevallen en expliciet in verband gebracht met de voorindustriële, dus voorburgerlijke stad: het decadente Rome (Brunt 1989a: 9). Ook lokale besturen concentreren zich meer en meer op de vrijetijdsfunctie en het 'ontspanningspotentieel' van hun stad. Het is tekenend dat zelfs Rotterdam, dat zich toch lange tijd met name ten opzichte van Amsterdam heeft geprofileerd als 'werkstad', zich, zij het nog enigszins onwennig¹⁵, ook als vrijetijdsmilieu begint te presenteren. Deze stedelijke beleidslijn is alleszins begrijpelijk tegen de achtergrond van recente sociologische analyses (vgl. Featherstone 1988) waarin het geluid doorklinkt dat maatschappelijke profilering, de constructie van sociale identiteiten, vooral in de sfeer van de consumptie en alle symbolen die daarmee verbonden zijn, plaatsvindt. De stad is hiervoor het aangewezen milieu; juist hier kan een veelheid van leefstijlen gedijen en worden geëtaleerd. Verschillende locaties in de stad bieden een achtergrond waartegen de zelfbewuste en expliciete manifestatie van identiteit middels het ten toon spreiden van consumptief gedrag gestalte en aandacht kan krijgen (vgl. Burgers 1989b).

Dat de aandacht en de appreciatie van kunst en cultuur momenteel sterk lijkt toe te nemen is een duidelijk waarneembaar fenomeen. Sommigen gaan zelfs zo ver te spreken van een 'esthetisering' van de samenleving (Vuyk 1988). In zijn oratie over 'de magie van de stad' wijst Brunt (1989a: 24) op '... het in betrekkelijk korte tijd snel om zich heen grijpende verschijnsel van lezingen, voordrachten en forums (...) en de opmerkelijk gestegen belangstelling voor culturele manifestaties in het algemeen, de opera, het theater en de concertzaal in het bijzonder. Ook al zitten niet alle zalen iedere avond stampvol, de betrokkenheid bij het stedelijke, culturele leven lijkt groot en heftig'. De relatie met de maatschappelijke opwaardering van vrijetijdsactiviteiten die zojuist aan de orde kwam is duidelijk. Wat in dit verband, waar het gaat om de vraag of er sprake is van een ontwikkeling in de richting van zoiets als een 'postburgerlijke' stad, opvalt is de toenemende commercialisering en de marktbenadering van de 'hoge kunsten'. Zo proberen steden de laatste tijd hun cultureel kapitaal – musea, galerieën, schouwburgen met hoogwaardige programma's, orkesten, maar ook instellingen van hoger onderwijs, beschermde stads- en dorpsgezichten – als toeristische attractie en aantrekkelijke vestigingsfactor te verzilveren. Culturele voorzieningen vormen een belangrijk element in wat 'city-marketing' is gaan heten.

Het profaner wordende karakter van kunst en cultuur blijkt ook uit het pleidooi voor de sponsoring van kunst. Kunst als reclame en instrument in de marktstrategie van het bedrijfsleven berooft haar wellicht meer van haar aura dan de moderne reproductietechnieken waar Walter Benjamin (1985) zo bevreemd voor was. Het feit dat het hier gaat om een ontwikkeling die in financiële termen gesteld nauwelijks van belang is en dat waarschijnlijk ook niet zal worden (vgl. Bevers 1987), doet nauwelijks af aan de veranderende instelling met betrekking tot de kunst en cultuur die uit het idee als zodanig spreekt. Indicatief voor de veranderende maatschappelijke positie van kunst en cultuur is ook dat de overheid inmiddels de bij uitstek burgerlijke gedachte van cultuurverspreiding voor een belangrijk deel lijkt te hebben opgegeven. Bij haar subsidiërende taak legt de overheid steeds meer nadruk op een zo groot mogelijk publieksbereik (Bevers 1988).

6. Besluit: sociologische achtergronden en vragen

In de voorgaande paragraaf heb ik betoogd dat de laat-twintigste-eeuwse stad minstens in twee opzichten haar traditioneel burgerlijk karakter lijkt te verliezen. Enerzijds zijn de mechanismen waarmee het sociale leven beheerst wordt in toenemende mate geactualiseerde uitvoeringen van het traditionele middel van fysieke inperking en sociaal-ruimtelijke uitsluiting. Anderzijds is cultuur consumptiegoed geworden, verbonden met de markt en onderhevig aan finan-

cieel-economische rationaliteit. Tot besluit van deze bijdrage wil ik kort en tentatief enige factoren noemen die deze veranderingen teweeg gebracht hebben. Daarbij zal paradoxaal genoeg blijken dat in een aantal opzichten juist het succes van het burgerlijke project geleid heeft tot de manifestatie van de op het eerste gezicht voor de burgerij zo atypische verschijnselen. Wat geldt voor de discussie over postmoderniteit in het algemeen, geldt blijkbaar ook voor de postmoderne stad: het standpunt dat er sprake is van een maatschappelijke trendbreuk is net zo goed te verdedigen als de opvatting dat het alleen maar gaat om een volgende stap in een op zichzelf continue ontwikkeling.

Hoe dan ook, de volgende factoren lijken van belang als verklaringen voor de twee zo in het oog springende veranderingen in de stedelijke cultuur.

a. Als het gaat om de veranderende wijze waarop wordt omgesprongen met maatschappelijke randgroepen – van (her)opvoeding naar uit- of opsluiting – is paradoxalerwijze het succes van belang van het burgerlijke disciplineringsproces en beschavingsoffensief. Als we kijken naar de wijze waarop mensen inmiddels wonen en leven dan is het burgerlijke ideaal algemeen verbreid. De enorme expansie van de gebouwde omgeving als gevolg van de suburbanisatie – zowel in termen van de trek uit de stad als het bouwen in lage dichtheden in stedelijke uitbreidingen en renovatiegebieden – is de uiterst tastbare manifestatie van dit verschijnsel. Maatschappelijke onaangepastheid betreft niet langer een groot deel van de stedelijke bevolking zoals in de vorige eeuw, maar veel minder omvangrijke randgroeperingen die alleen al om die reden al gauw het predikaat 'onverbeterlijk' of 'onbeïnvloedbaar' krijgen. Het disciplineringsproces lijkt hier in zekere zin op haar maatschappelijke grenzen gestoten.

b. Aan de andere kant zien we in de moderne stedelijke economie een steeds duidelijker tweedeling ontstaan in inkomens- en werkgelegenheidsstructuur (vgl. Burgers 1988; Soja 1989). Voor wat betreft de onaantrekkelijke banen in het zogenaamde 'secundaire' segment van de arbeidsmarkt (Doeringer en Piore 1972) gaat het enerzijds om goed tot zeer goed opgeleide lieden die middels allerlei tijdelijke en in meerdere andere opzichten onzekere aanstellingen proberen uiteindelijk toegang te krijgen tot het 'primaire' segment van de arbeidsmarkt (vgl. universitaire aio's, uitzendkrachten, 'invallers' in onderwijs en gezondheidszorg etc.). Voor hen geldt wat onder a. aan de orde kwam: zij hebben zich de burgerlijke standaarden eigen gemaakt. Anderzijds gaat het om 'werknemers' die min of meer in de sfeer van het informele en soms regelrecht criminele circuit (moeten) opereren. Een 'mooi' voorbeeld in dit verband zijn de illegale textielateliers waarin met name minderheidsgroeperingen te werk zijn gesteld (vgl. Vrij Nederland, 1 april 1989). De typisch burgerlijke disciplineringsproces is hier nauwelijks nodig; het meestal tijdelijke karakter van de werkzaamheden, de vaak illegale aanwezigheid van de 'werknemers' in deze sfeer in de westerse industrielanden en hun etnisch-culturele achtergrond leiden veelal tot een soort

van patronageverhoudingen (vgl. Lowenthal 1975) die eerder feodale dan burgerlijke trekken hebben.

c. In dezelfde context als de succesvolle disciplinerings van de samenleving in haar geheel – zie onder a – kan het verschijnsel van de commercialisering van kunst en cultuur worden geplaatst. Voor een deel gaat het hier om het gevolg van cultuurspreiding in verticale zin met een spontaan karakter (Bevers 1988). Ironisch genoeg is de burgerij die, zoals we hebben gezien, zo naarstig refereerde aan cultuur- en kunstvormen van andere groepen en tijden, zelf referentiegroep geworden van althans een deel van de geëmancipeerde lagere klassen. Dat geldt in sterke mate voor de zogenaamde ‘new class’, de klasse die haar maatschappelijke positie baseert op het vermogen met informatie van allerlei soort om te kunnen gaan. Deze ‘new class’ lijkt te refereren aan de wereld van kunst en wetenschap, aan artiesten en intellectuelen, waardoor er een grote druk ontstaat op culturele ‘items’ van allerlei soort (vgl. Featherstone 1987) en het maatschappelijke leven onderhevig raakt aan een zekere stilerings. Deze klasse omvat naast de vragers ook de aanbieders en bemiddelaars van kunst en cultuur. Zij creëert daarmee niet alleen het gat in de culturele markt, maar vult het ook en draagt daarmee sterk bij aan de commercialisering van kunst en cultuur.

d. Een belangrijke ontwikkeling met betrekking tot het in meerdere opzichten te gelde maken van de cultuur heeft te maken met de veranderende verhouding tussen centrale en lokale overheid (vgl. Burgers 1990). In toenemende mate oriënteren de steden zich, mede gedwongen door de teruglopende middelen van de centrale overheid, op particuliere initiatieven bij de realisatie van hun beleidsdoelen. Op grond hiervan heeft zich een belangrijke wijziging voorgedaan in de manier waarop de steden zich presenteren: om particuliere investeringen aan te trekken worden specifiek lokale kwaliteiten in de schijnwerpers geplaatst. In toenemende mate worden die gezocht in de sfeer van de kunst en cultuur. Daar komt nog bij dat als gevolg van allerlei vormen van schaalvergroting en ‘globalisering’ van de maatschappij, lokale samenlevingen, culturen en representanten van tradities gedwongen zijn hun eigen regionale cultuur te plaatsen in, of aan te passen aan de ‘global cultural scene’ (Robertson 1988: 20).

Aan het begin van dit essay heb ik opgemerkt dat de relatie tussen ‘postmoderniteit’ en de stedelijke ontwikkelingen in meerdere opzichten voor de hand ligt. Dat kan een positief effect hebben op de disciplines en specialisaties die de stad en de fysieke omgeving in meer algemene zin tot hun object hebben gemaakt. Dat geldt met name ook de stadsociologie, lange tijd een wat topperige specialisatie op zoek naar een eigen object en methode¹⁶ (vgl. Saunders 1982). Onderzoek op dit gebied, waarin met name culturele aspecten centraal in de belangstelling staan, zou tot nieuwe inzichten kunnen leiden. Tot op dit moment is de stad immers voornamelijk als een sociaal-economische (vgl. de ‘Chicago-

school') dan wel een politieke arena (vgl. de zgn. 'new urban sociology' (Harloe 1978) begrepen. Het lijkt een veelbelovend perspectief de stad ook als sociaal-culturele arena te benaderen. Sociaalwetenschappelijk onderzoek met betrekking tot de stad en stedelijke veranderingsprocessen zou hierbij met name gericht kunnen worden op voorzieningen in de sfeer van vrije tijd en de kunst en cultuur. Hier komen in een kleine ruimte een aantal relevante maatschappelijke ontwikkelingen bij elkaar: de veranderende verhouding tussen lokale en centrale overheid, structuurveranderingen in de economie, veranderende verhoudingen tussen publieke en private sfeer, nieuwe afwegingen en legitimaties met betrekking tot stedelijke voorzieningen in termen van economische rentabiliteit, plaatselijk cultuurbeleid en stedelijk beheer, spanningsverhoudingen tussen verschillende maatschappelijke categorieën in hun aanspraken op stedelijke ruimte.

Noten

1. Vgl. de omschrijving in de *Modern-Day Dictionary of Received Ideas*: 'This word has no meaning. Use it as often as possible'. Geciteerd in Featherstone, 1988: 195.

2. Merkwaardigerwijze in kringen van sociologen veel minder bekend dan zijn these over de 'Protestantische Ethiek' die, in tegenstelling tot zijn analyse van de middeleeuwse stad, nogal omstreden is. Zie ook noot 3.

3. Trevor-Roper (1976: 27-28) suggereert, in tegenstelling tot Webers these over de protestantse ethiek, dat het kapitalisme zijn oorsprong vond in rooms-katholiek Italië en dat vervolgens bij de verbreiding ervan de contra-reformatie belangrijker was dan de reformatie.

4. Olsen (1988: 14) merkt op: 'The medieval town had been a purely utilitarian device. Any beauty that it might possess was incidental to its two major functions: to repel invaders and to make money'.

5. Vgl. voor wat betreft de sociale wetenschappen Bahrtdt (1969) die bij zijn beschouwingen over de middeleeuwse steden alleen de gilden voor ogen heeft; op het gebied van de stedebouw kan verwezen worden naar Rottier (1978) die op uiterst suggestieve wijze probeert duidelijk te maken dat de middeleeuwse ruimtelijke vormgeving 'organisch' van aard zou zijn: plattegronden van middeleeuwse steden zouden op biologische cellen lijken.

6. Uitzonderingen zijn natuurlijk Italië en Duitsland.

7. De hogere burgerij en de adel zijn ook steeds moeilijker van elkaar te onderscheiden in maatschappelijke positie en ethos. Ossowka (1986: 335) wijst erop dat er theoretisch twee mogelijkheden zijn als het gaat om de vorm die de relatie krijgt tussen een overwinende en een overwonnen klasse: (1) de overwinende klasse neemt de cultuur over van de overwonnen klasse, (2) de overwonnen klasse verwerpt haar eigen culturele vormen. Tussen adel en burgerij, zo suggereert Ossowka, ligt de zaak meer gecompliceerd: hier is eerder plaats van een soort fusie van de culturen van beide klassen.

8. Dat de burgerij als maatschappelijke klasse in meerdere opzichten sterk heeft bijgedragen aan de voortdurende 'ontgeografisering' van de samenleving, waar Geist in dit citaat op zinspeelt, heb ik op een andere plaats aannemelijk gemaakt (Burgers 1988).

9. Inmiddels zijn de oorspronkelijke passages blijkbaar zo gedemocratiseerd dat we in-

middels het warenhuis voorbij lijken. Dat zou althans afgeleid kunnen worden uit de opening van zgn. 'mega malls': enorme overdekte winkelpaleizen. De grootste daarvan is te vinden in Canada, de 'West Edmonton Mall' die in 1981 geopend werd. Winkelen wordt hier een toeristische attractie; de Mall trok in 1987 9,14 miljoen toeristen die meer dan 300 miljoen dollar besteedden (Shields 1989: 151). De Volkskrant van 15 juli jl. meldde dat in juni 1989 de eerste steen is gelegd voor een nog indrukwekkender winkelcomplex: de 'Mall of America' in Bloomington, Minnesota, tweemaal zo groot als de Canadese 'mega mall'.

10. Foucault (1977: 183) wijst op de belangrijke rol van 'normalisering' in disciplineringsactiviteiten.

11. Al of niet geïnspireerd door Foucault hebben meerdere auteurs op dit soort ruimtelijke parallellen gewezen, vgl. Markus 1982 en Geist 1978.

12. Vgl. voor de Nederlandse situatie Deben 1988 en Derksen en Verplancke 1987.

13. Een van de mechanismen die Foucault beschrijft bij disciplining is de opdeling van grotere in kleinere verbanden: 'Avoid distributions in groups; break up collective dispositions; analyse confused, massive or transient pluralities...' (Foucault 1977: 143). In de tuinstadgedachte van Ebenezer Howard speelt de opdeling van steden in overzichtelijke buurten en wijken met elk hun eigen voorzieningen een belangrijke rol (vgl. De Klerk 1980).

14. De term 'straatverbod' is eigenlijk te eng: 'Er kan ook sprake zijn van een verbod bepaalde dingen te doen, bij voorbeeld een verbod om op te bellen, een verbod om lastig te vallen en zelfs een verbod om op een bepaalde plek te wonen.' (Hes en Van Ringen 1986: 13). Het tamelijk nieuwe karakter van dit soort maatregelen bleek onlangs toen de Raad van State een 'dijkverbod' – het verbod aan drugsverslaafden een deel van binnenstad te betreden – dat de Amsterdamse politie had opgelegd, schorste (Volkskrant, 1 augustus 1989).

15. Tijdens een congres in Rotterdam in het voorjaar van 1989 rond het thema 'Cities for the future. The role of leisure and tourism in the process of revitalization' werd een folder rondgedeeld waarin de culturele en vrijetijdsfunctie van de stad breed werden uitgemeten. Prof. Theo Beckers maakte mij erop attent dat het begeleidend fotomateriaal nagenoeg alleen werkativiteiten in de Rotterdamse haven toonde.

16. In die zin is er wel een parallel met de sociale geografie. Willem Frederik Hermans merkt in zijn schitterende 'Fotobiografie' (1969) over zijn eerste studiejaar aan de universiteit op: 'Dus werd het sociografie, omdat je dan tenminste altijd leraar aardrijkskunde kunt worden. (...). De sociografie is een wetenschap die in die tijd (1940-J.B.) een jonge wetenschap werd genoemd, omdat men zozeer worstelde met de probleemstelling ervan. (...) Nu, dertig jaar later, worstelen de sociografen en sociaal-geografen nog steeds met hun probleemstelling. Nog altijd een jonge wetenschap dus; schijnt maar niet rijp te willen worden...'

Geraadpleegde literatuur

Bahrdt, Hans-Paul, *Die moderne Großstadt. Soziologische Überlegungen zum Städtebau*, Hamburg 1969.

Beek, Frank van, en Rein de Meijere, *De eerste leefmilieuvordering van Amsterdam*.

In: Dienst Ruimtelijke Ordening Amsterdam, 1989. Publikaties DRO, 1989, no. 53.

Bell, Daniel, *The Cultural Contradictions of Capitalism*, Londen 1979.

Benjamin, Walter, *Das Passagen-Werk. Erster Band*, Frankfurt am Main 1983.

- Benjamin, Walter, *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid*, Nijmegen 1985.
- Beyers, A.M., Particulier initiatief en cultuur. Over de rol van burgers en overheid bij de oprichting en consolidering van kunstinstituten, *Sociologisch Tijdschrift* 14 (1987): 255-290.
- Beyers, A.M., Cultuurspreiding en publieksbereik. Van volksverheffing naar marktstrategie. In: A.M. Beyers e.a., *In ons diaconale land. Opstellen over cultuurspreiding*, Amsterdam 1988: 64-99.
- Bloch, Marc, *Feudal Society*, Chicago 1961.
- Braudel, Fernand, *Beschaving, economie en kapitalisme (15e-18e eeuw). De structuur van het dagelijks leven*, Amsterdam 1987.
- Brunt, Lodewijk, Leven met (kleine) criminaliteit. Angst en afweer in Amsterdam. *Tijdschrift voor Criminologie* (1988): 133-147.
- Brunt, L., *De magie van de stad*, Meppel/Amsterdam 1989a.
- Brunt, Lodewijk, Oost west, thuis best. Openbaarheid en persoonlijk leven 1850-1980. In: P. W. Blauw (red.), *Ruimte voor openbaarheid*, 's-Gravenhage 1989.
- Burgers, J.P.L., *De schaal van solidariteit. Een studie naar de sociale constructie van de omgeving*, Leuven/Amersfoort 1988.
- Burgers, Jack, Publieke voorwaarden voor private woonmilieus. In: P.W. Blauw (red.), *Ruimte voor openbaarheid*, 's-Gravenhage 1989.
- Burgers, J.P.L., Ruimte voor individualisering. Notities over de ruimtelijke context van sociale betrekkingen. *Beleid en Maatschappij*, 15 (1989b): 313-322.
- Burgers, J.P.L., Stedelijke revitalisering; over de kleren en de keizer. *Bestuur, Maandblad voor Overheidskunde*, 9 (1990), nr. 2: 31-38.
- Castells, Manuel, *The Urban Question*, Londen 1977.
- Castells, Manuel, Crisis, planning and the quality of life: managing the new historical relationships between space and society. *Environment and Planning D. Society and Space*, 1 (1983): 3-21.
- Castex, J., J.-Ch. Depaule en Ph. Panerai, *De rationele stad. Van bouwblok tot wooneenheid*, Nijmegen 1984.
- Deben, P.L.L.H., *Van onderkomen tot woning. Een studie over woonbeschaving in Nederland, 1850-1969*. Amsterdam 1988.
- Dercksen, Adrienne, en Loes Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970*, Meppel 1987.
- Doeringer, P.B., en M.J. Piore, *Internal Labourmarkets and Manpower Analysis*, Lexington 1972.
- Featherstone, Mike, In Pursuit of the Postmodern. An Introduction, *Theory, Culture & Society*, 5 (1988): 195-215.
- Foucault, Michel, *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*, Guildford, Londen en Worcester 1977.
- Fustel de Coulanges, N.D., *The Ancient City. A Study on the Religion, Laws and Institutions of Greece and Rome*, Baltimore/Londen 1980.
- Geist, J.F., *Passagen. Ein Bautyp des 19. Jahrhunderts*, München 1978.
- George, M. Dorothy, *London Life in the Eighteenth Century*, Harmondsworth 1976.
- Giddens, Anthony, *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Londen 1981.
- Goff, Jacques Le, *De cultuur van middeleeuws Europa*, Amsterdam 1987.
- Habermas, Jürgen, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Darmstadt 1980.
- Hermans, Willem Frederik, *Fotobiografie*, Amsterdam 1969.

- Hes, Joyce, en Karin van Ringen, *Blijf uit mijn buurt. Het straatverbod in kort geding: achtergronden en rechtspraak*, 's-Gravenhage 1986.
- Jansen, G.H., *De eeuwige kroeg. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het openbaar lo-kaal*, Meppel 1976.
- Jencks, Charles, *The Language of Post-Modern Architecture*, Londen 1977.
- Klerk, L.A. de, *Op zoek naar de ideale stad*, Deventer 1980.
- Lowenthal, Martin D., The Social Economy in Urban Working-Class Communities. In: Gappert, Gary en Harold M. Rose (red.), *The Social Economy of Cities*, Beverly Hills/Londen 1975.
- Markus, Thomas A. (red.), *Order in Space and Society. Architectural Form and its Context in the Scottish Enlightenment*, Edinburgh 1982.
- Meller, H.E., *Leisure and the Changing City*, Londen 1976.
- Nentjes, A., Rechtshandhaving: een economische visie. *Beleid en Maatschappij* 14 (1987): 233-239.
- Olsen, Donald J., The rules of the game; the city as palace, theatre, and temple. In: Swaan, A. de, e.a. *Capital Cities as Achievements*, Amsterdam 1988.
- Ossowka, Maria, *Bourgeois Morality*, Londen en New York 1986 (1956).
- Rottier, H., *Stedelijke structuren. Een inleiding tot de ontwikkeling van de Europese stad*, Muiderberg 1978.
- Sassen-Koob, Saskia, The New Labor Demand in Global Cities. In: Smith, Michael Peter (red.), *Cities in Transformation. Class, Capital and the State*, Beverly Hills 1984.
- Saunders, Peter, *Social Theory and the Urban Question*, Londen 1982.
- Schorske, Carl E., *Fin-de-Siècle Vienna*, New York 1981.
- Shields, R., Social spatialization and the built environment: the West Edmonton Mall, *Environment and Planning D: Society and Space*, 7 (1988): 147-164.
- Sjoberg, Gideon, *The Pre-Industrial City. Past and Present*, New York 1960.
- Soja, Edward W., *Post-Modern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Theory*. Londen/New York 1989.
- Stanback, Thomas M. jr., e.a., *Services. The New Economy*, Totowa, New Jersey 1981.
- Steffl, Mary E., The New Homeless. A National Perspective. In: Bingham, Richard D. (red.), *The Homeless in Contemporary Society*, Milwaukee 1987.
- Swaan, A. de, e.a., *Capital Cities as Achievements*, Amsterdam 1988.
- Treor-Roper, Hugh, *Religion, the Reformation and Social Change, and Other Essays*, Londen 1967.
- Verschaffel, Bart, Postmodernisme. Lezing in de cyclus 'Cultuurbeschouwingen', studiejaar 1987-88, april 1988, Akademie van Bouwkunst, Tilburg.
- Volkskrant*, 15 juli 1989.
- Vrij Nederland*, 11 maart 1989.
- Vrij Nederland*, 1 april 1989. *De derde wereld om de hoek*. Kleurenkatern.
- Vuyk, Kees, De esthetisering van het wereldbeeld. *De Revisor* (1988): 171-183.
- Walvin, James, *Victorian Values*, Londen 1987.
- Weber, Max, *The City*, New York 1958.
- Zukin, S., The Postmodern Debate over Urban Form, *Theory, Culture & Society*, 5 (1988): 431-446.